

**Journal van een reis naar Genève, Italië en Frankrijk van
Coenraad Ruysch met zijn neef Dirck van Hoogeveen**

1674-1677

Nationaal Archief, FA Teding van Berkhout, 1408

Transcriptie en editie: Alan Moss

JUNI 1674: VAN HAMBURG TOT ULM

8v Vrijdach den 1e junii.¹ Des s' morgens met het opene van de poort te Hamborch arriveerende, begaven wij ons naer ons laetste loogement en naer bet, alsoo wij des nacht op een banck hadde moeten leggen. Naer de middach naemen wij een koets en deden de ronden bij de koopluysen die ons beleeftheit gedaen hadden. Wij versochten haer met eene² dat sij des anderen daechs de maeltijt met ons soudon gelieven te doen, twelck³ ons naer veel protestatien⁴ toe wiert gestaen.

Saterdach den 2^e junii. Naer dat wij een maeltijt eetens met de koopluysen gegeten hadden, naemen wij ons afsceyt en vertrockken des avonts met de post⁵ naer Leipsich. Alsoo⁶ de heer De Wael van intentie⁷ was naer Wene te gaen en dienvolgende gesint was sijn reijs anders aen te leggen, separeerden⁸ wij ons selve hier te Hamborch. Wij voeren tot Winsen en reijsden in de nacht met de waegen voort'.

Den 3^e junii, sijnde sondach, arriveerden wij des middachs te Lunenburch.⁹ De passagie was meest door seer scoone koorn landen. Naer den eeten wierden wij door onse waert in seekere sout keet¹⁰ geleijt.¹¹ De selve was de pijn waert van besien te worden, dewijle alhier een bron was dewelke niet dan sout water gaf en soo sout als ick noch noijt geproeft hebbe. Het water wort hier nacht en dach en dach¹² door sestien man gepomt¹³ en werden continueel¹⁴ veertich pannen¹⁵ gaende gehouden. En om dat dese particulieren genade¹⁶ aen de stadt is gedaen, willen sijn niemant water uyt dese put geven als¹⁷ aen die geene, dewelke het selve om Godts willen¹⁸ eijsschen. t' Is verbooden eenich gelt voor dit water te betaelen. Alle de inwoonderen conserveeren haer vlees en provisie¹⁹ met dit gemelte²⁰ water. t' Selve is beter bewaert of immers soo goet als in t' sout. De historie seijt dat de selve bron soude gevonden sijn door een wilt swijn, t' welck

¹ **junii.** juni.

² **met eene.** meteen.

³ **twelck.** hetwelke, wat.

⁴ **protestatien.** tegenstribbelen, bezwaren.

⁵ **post.** postkoets.

⁶ **Alsoo.** Aangezien.

⁷ **van intentie.** van plan.

⁸ **separeerden.** scheidten.

⁹ **Lunenburch.** Lüneburg.

¹⁰ **sout keet.** In een zoutkeet of zoutziederij wordt zout geproduceerd en geraffineerd.

¹¹ **Naer den...keet geleijt.** Sinds de twaalfde eeuw stond het Duitse dorp Lüneburg bekend om zijn zoutbronnen. Zout was een waardevol goed en de bronnen zorgden dan ook voor grote welvaart.

¹² **en dach.** Mogelijke verschrijving.

¹³ **gepomt.** gepompt.

¹⁴ **continueel.** voortdurend.

¹⁵ **pannen.** zoutpannen. In de zoutkeet van Lüneburg werd de gewonnen pekkel naar de oppervlakte gebracht en gekookt in grote zoutpannen. De zoutkeet had in totaal 216 pannen.

¹⁶ **particulieren genade.** bijzondere toestemming, bijzonder geschenk.

¹⁷ **als.** dan, behalve.

¹⁸ **willen.** wil.

¹⁹ **provisie.** voorraad.

²⁰ **gemelte.** genoemde.

sich badende en weder in de son gedroocht niet als sout op sijne borstel hadde sitten. t' Selve swijn wert, opgeset sijnde, alhier bewaert, doch om dat het sondach was, kosten wij het gesicht daer van niet genieten. Dese stadt levert sout genoegsaem aen heel Duytslandt. Oock is het soo wit en fijn als ick noijt gesien hebbe. Niemandt kan de rede van den oorspronck uytvinden, dewijle de zee wel 36 mijlen van daer is.

Wij reden den selven naermiddach noch voort naer seeker dorpie, Oldemeynden²¹ genaemt. t' Selve is gelegen aen een groote heijde onder t' gebiedt van den ceurvorst van Brandenburg.²² De passagie was meest door groote heijden en somwijle²³ oock door seer gemakelijke boschasckens²⁴, bestaende meest uyt bockkenype²⁵ boomen.

9r Maendach den 4 junii hebben wij onse reijs van Oldemeijnde voort geset op Zuerwedel²⁶, sijnde een kleijn stedeken onder het gebiet van den ceurvorst van Brandenburg. Lanchs de wech was niet dan koorlant. En van daer over Gairlent²⁷ op Wolmstede.²⁸

Dijnsdach den 5 junii sijn voort op Maegdenburch. Wij setten onse voeten niet in dese stadt of begosten aenstonts om Bodegrave en Swammerdam te denken, niet tegenstaende²⁹ wederom menichte van huysen heel nieuw op gebouwt, anderen wederom herstelt waeren en veel noch onderhanden.³⁰ Soo saegen wij noch bij na heele straten en kerken onder de voet leggen. De groote kerck is noijt niet bescadicht geweest.³¹ De selve staet aen t' eynde van een seer heerlijck plein, t' welck wel eer rontom met groote scoone huysen beset is geweest, doch nu maer

²¹ **Oldemeynden.** Mogelijk gaat het om Altenmedingen.

²² **t gebiedt...van Brandenburg.** Frederik Willem I van Brandenburg (1622-1688) was keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen van 1640 tot zijn dood in 1688.

²³ **somwijle.** soms.

²⁴ **boschasckens.** bosschages.

²⁵ **bokkenype boomen.** Onduidelijke betekenis. Waarschijnlijk verwijst Ruysch naar een boomsoort die op een iep of beuk lijkt.

²⁶ **Zuerwedel.** Salzwedel.

²⁷ **Gairlent.** Mogelijk gaat het om Gardelegen.

²⁸ **Wolmstede.** Wolmirstedt.

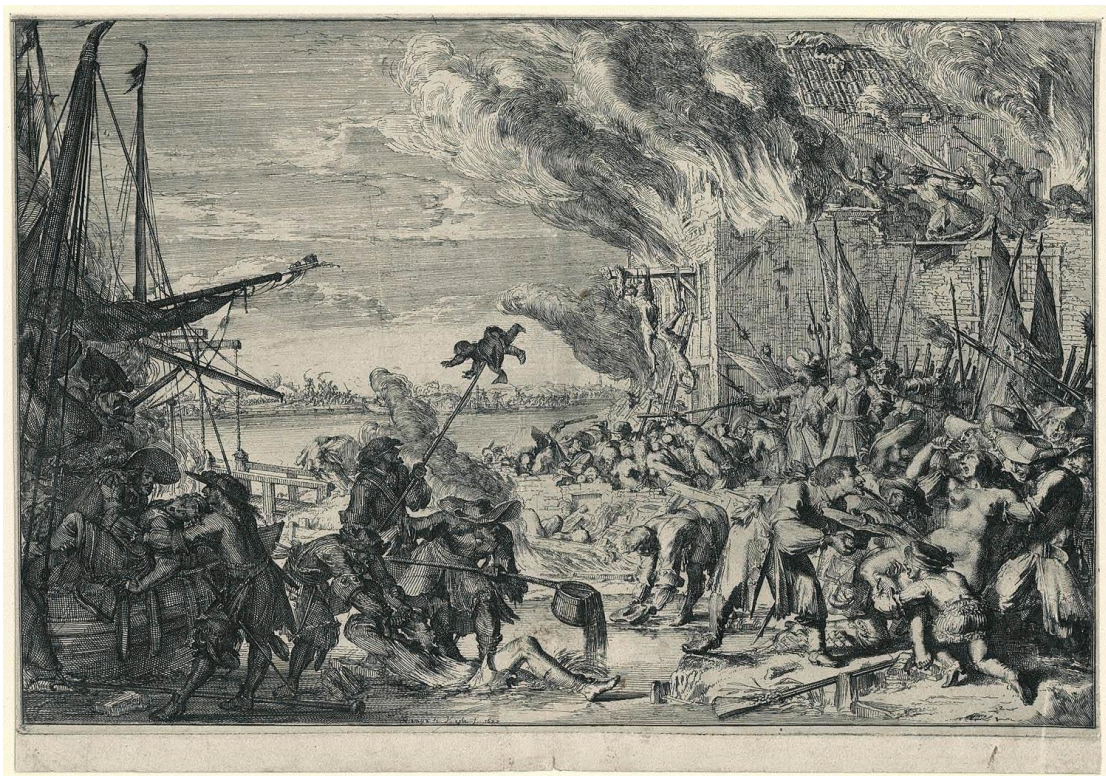
²⁹ **niet tegenstaende.** hoewel.

³⁰ **Wij setten...noch onderhanden.** De Duitse stad Maagdenburg werd in mei 1631 belegerd en veroverd door generaal Johan 't Serclaes van Tilly (1559-1631). Tijdens dit offensief, dat deel uitmaakte van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), werden ongeveer 20.000 inwoners vermoord en werden grote delen van de stad door brand verwoest. Tot ver in de zeventiende eeuw was de schade van deze militaire aanval nog te zien. Ruysch vergelijkt deze gebeurtenis met het vaderlandse verleden. Tijdens het Nederlandse Rampjaar (1672) plunderden Franse troepen de Hollandse steden Bodegraven en Zwammerdam. De Nederlandse troepenmacht onder leiding van generaal Königsmarck (1634-1673) en kolonel Pain-et-Vin (1620-1673) was vlakbij gestationeerd om Holland te behoeden voor een invasie, maar sloeg op de vlucht voor het invallende Franse leger. Verhalen over de plunderingen bleven nog lang circuleren in de Republiek. Ruysch verwees al eerder naar deze gebeurtenis op f. 8r.

³¹ **De groote...bescadicht geweest.** De Dom van Maagdenburg bleef onbeschadigd tijdens het beleg van 1631. Een groot aantal inwoners wist zich in de dom te verbergen en overleefde de bestorming. Toen de troepenmacht van generaal Tilly de stad echter verliet, werd de dom alsnog geplunderd.

Afbeelding 1: Beleg van Maagdenburg door Matthäus Merian (c. 1631)

Afbeelding 2: Voorstelling van de Franse wreedheden bedreven in het jaar 1672 door Romeyn de Hooghe (1673). Ex. Rijksarchief Amsterdam.

met de ruinen van de selve. Op het selve pleijn heeft noch eene kerck gestaen, dewelcke mede verbrandt is, doch wiert nu wederom gebouwt.³²

Naer het middach besaegen wij de groote kerck, die seer heerlijk van binnen gebouwt vonden. Het groot outaer³³ was van een jaspis van excessive groote. Sij bewaerden hier met groote reverentie³⁴ een stuck van de ladder met dewelke de heere Cristus van t' kruijs is genoomen en wesen ons een kapelletie, t' welck naer haer seggen t' rechte³⁵ model van den tempel van Salomon soude zijn geweest³⁶, doch t' selve overtuygden de mensen van groote ignorantie.³⁷ Aen de preeckstoel, die van steen en met beelden versien was, wilde sij dat de rechte beeltenis van de maget Marija³⁸ soude zijn.

Naer de visite reden wij voort over Salz³⁹ op Kouten⁴⁰ en dewijle het laet in den avont was, vonden wij soober te eeten en niet dan stroo om op te slaepen. Niet tegenstaende dat de residentie plaets van de vorst van Anhalt⁴¹ was, moet den toeganck van de menschen weynich zijn, want de herrebergen deugen niet. Naer ons bericht wiert, heeft prins Frederick Henderick van Orangie⁴² zijn nacht hier beter als wij gepasseert, alsoo zijn bijleger hier voor de eerste mael gehouden is.

Woensdach den 6 junii. Met het krieke van den dach vertrockken wij voort' op Leipsich, omtrent 5 ueren naer de middach arriveerende. Wij naemen ons logement tot seker professor medicinae⁴³, doctor Weyts⁴⁴ genaemt. t' Is wel geen herreberch voor ieder een, maer dewijle dien heer veel fatsoenlijke studenten en luyden van conditie⁴⁵ in de kost heeft, weijgert hij geen cavalliers⁴⁶ die passeeren. Wij vonden hier seer goet geselschap, een schoon groot huys als een paleys en heerlijk logement. Den grooten hartoch van Toscanen hadden hier gelogeert.⁴⁷

³² **Op het...wederom gebouwt.** De Sint-Sebastiaanskathedraal brandde volledig af tijdens het beleg van 1631. Pas in 1692, geruime tijd na het bezoek van Ruysch, konden er weer diensten gehouden worden in de herstelde kerk.

³³ **outaer.** altaar.

³⁴ **reverentie.** eerbied.

³⁵ **rechte.** juiste.

³⁶ **een kapelletie...zijn geweest.** Volgens de Bijbel bouwde Salomon in Jeruzalem de eerste Israelische Tempel, de Tempel van Salomo (cf. 1 Koningen 7). In de zeventiende eeuw werden er verschillende modellen en maquettes gemaakt die deze tempel uitbeeldden.

³⁷ **ignorantie.** onwetendheid, domheid.

³⁸ **maget Marija.** maagd Maria.

³⁹ **Salz.** Salbke.

⁴⁰ **Kouten.** Köthen.

⁴¹ **de residentie...van Anhalt.** Emanuel Lebrecht (1671-1704) was hertog van Anhalt-Köthen. Vanwege zijn minderjarigheid had zijn moeder Eleonore van Stolberg-Wernigrode tot 1691 de macht. Schloss Köthen was tussen 1244 en 1847 de residentieplaats van de adellijke familie.

⁴² **prins Frederick Hendrick van Orangie.** Frederik Hendrik (1584-1647) was stadhouder en militair bevelhebber van de Republiek.

⁴³ **professor medicinae.** professor in de geneeskunde.

⁴⁴ **doctor Weyts.** Deze persoon kon niet geïdentificeerd worden, maar vermoedelijk was hij werkzaam aan de universiteit van Leipzig.

⁴⁵ **conditie.** stand.

⁴⁶ **cavalliers.** edellieden. Nicolaas Ruysch (1610-1670), Coenraads vader, behoorde vanaf 1637 tot de Deense en Engelse adel.

⁴⁷ **Den grooten...hier gelogeert.** Waarschijnlijk verwijst Ruysch naar Cosimo III de' Medici (1642-1723) of diens vader Ferdinando II de' Medici (1610-1670), beide groothertog van Toscane.

Donderdach den 7 junii. Alsoo wij met de post waegen van Hamborch af tot hier gereyst quaemen, de meeste nachten niet geslaepen, maer op een ongemackkelijke wagen gereden, en dienvolgenden wat vermoeyt, soo
9v passeerden wij t' meeste gedeelte van den morgen met slaepen en de rest met ons te verscoonen.

Des naermiddachs hielden wij ons meest besich met onse brieven te depesceeren⁴⁸ en ons journael te vervorderen, t' welck door dese post reijs wat ten achteren was geraeckt; ons selve op den avont wat verluchtigende⁴⁹ met een visite aen de heer Eckholt⁵⁰, aen wie neef Van Hoogeveen geadresseert⁵¹ was, te geven. Wij wierden hier seer beleeft ontfangen en van den voorscreve⁵² heer noch een uertie door de stadt geleyt. Wij besaegen onder andere twee kerken van dewelke een admirabel⁵³ proper gescildert was. Onder andere vonden wij een perspectief daer wij in t' eerste aenscouwen alle door bedroogen wierde, meijnende den klaeren⁵⁴ dach door de glazen te sien, daer onse oogen nochtans tegens een muer met wat verw gestreeken, gewent stonden.⁵⁵ En t' geen t' raerste was: dit gefingeerde glas stondt naest een waerlijck licht⁵⁶ van de kerk. Mede waeren alle de kerke met groente⁵⁷ gans versien, alsoo het Pinxster feest aenstaende was.⁵⁸

Soo als wij wederom naer huys gingen, rescontreerde wij de heer Wielbergen⁵⁹ aen wier wij alle beijden door den capitein Verbergen van Leijden waeren gerecommandeert.⁶⁰ Hij presenteerde ons des anderen daechs de gansche stadt door te leyden en ons te doen sien t' geen daer aen merkens waerdich was, t' wel wij beleefdelyck aen naemen.

Vrijdach den 8 junii heeft den voornoemden heer Wielbergen de beleeftheid gehadt van ons de gansche stadt door te geleyden. Wij vonden de selve beter naer ons sin als eenige steden die wij tot noch toe gesien hadden, ten deele om haer netticheid en ten deele van de scoone huysen, die wij meest alle met gescilderde en vergulde gevels vonden. De gooten waeren alle even gelijk aen de chineese huysen waer van de waeter loosen⁶¹ draken, slangen en diergelijke tuych representeerden. Een schoon stadthuys staet hier voor een heerlijke groote marckt en geeft geen kleijn ornament⁶² aen dese plaets. De stadt wiert door

⁴⁸ **depesceeren.** versturen.

⁴⁹ **verluchtigende.** vermakend.

⁵⁰ **de heer Eckholt.** Mogelijk gaat het om Emanuel Eckolt, de zoon van Amadeus Eckolt (1623-1668), die tussen 1661 en zijn dood in 1668 professor in de rechten was aan de universiteit van Leipzig.

⁵¹ **geadresseert.** in kennis gebracht.

⁵² **voorscreve.** eerder beschreven.

⁵³ **admirabel.** aanzienlijk.

⁵⁴ **klaeren.** heldere.

⁵⁵ **Onder andere...gewent stonden.** Ruysch beschrijft hier het zogenaamde trompe-l'oeileffect.

⁵⁶ **licht.** raam.

⁵⁷ **groente.** groen.

⁵⁸ **Mede waeren...aenstaende was.** Tijdens de liturgische viering van het pinksterfeest in Duitsland worden ter versiering doorgaans groene (berken)takken gebruikt.

⁵⁹ **rescontreerde...Wielbergen.** kwamen...Wielbergen tegen.

⁶⁰ **gerecommandeert.** aanbevelen.

⁶¹ **waeter loosen.** regenpijpen.

⁶² **ornament.** versiering.

ordere van de ceurvorst⁶³ aen de eene sijde extraordinaris⁶⁴ wijt uijtgelijkt, t' welck eynde de fortificatie al was afgesteeken en op sommige plaetsen voltrokken. Doch ick geloove dat beswaerlijck volgetimmert sal werden. Mede waeren alle de burgers van die opinie, ja sommige seijde dat het selve noch in geen 50 jaeren gesien soude werden. In de stadt is een seer illustre academie.⁶⁵ Den toeloop van studenten is oock daerom te grooter, dewijle hier de gerenommeerste professooren van Duytslandt gevonden en de beste tael gesproocken wert.

10r Wij manqueerden niet van t' kabinet van een van de burgemeesteren, Laurents genaemt, te gaen sien. t' Selve bestondt meest in naturalia⁶⁶, als Indiaensche saeken, mineraelen, hoornen en diergelijken. Hier van daen besaegen wij den voornoemden burgemeester zijn thijn⁶⁷ buyten de stadt, die al heel soet was. Onder de discoursen⁶⁸ die wij met de heer Wielbergen hielden, spraeken wij met hem van onse reijs en seijden genegen te zijn de stadt van Dresdae⁶⁹ te sien, waer op hij seijde dat hij van sints⁷⁰ was des anderen daechs daer naer toe te gaen en dat wij hem geen meerder vriendschap soude kunnen doen en ons selve minder incommoditeijt⁷¹ van dese occasie⁷² waer te neemen, dat hij daer ginch trouwe en dat wij, om hem niet te affronteren⁷³, op zijn bruyloft mosten koomen. Wij excuseerden dese beleeftheid soo veel wij kosten, doch hij hielt soo heevich aen en seijde was het niet om ons te obligeeren⁷⁴, wij soudén hem de occasie niet beneemen van hier door zijn vrient Verbergen dienst te doen en dat het ons niet sceelen kost dewijle wij de reys derwaerts wilde neemen. Wij naemen dan dese beleeftheid met veel danckbaerheid aen, te meer alsoo wij hier door occasie hadden om sonder difficulteijt⁷⁵ in de stadt (daer sij de vreemdelinge veel spoock maeken⁷⁶ eer sij ingelaten werde) te koomen en dan een bruyloft, die seer magnifijck was, bij te woonen. Naer dat onse wandelinch gedaen was en ieder sich naer huys geretireert⁷⁷ hadt, maeckten wij die avont noch acoordt⁷⁸ met een postillon⁷⁹, dewelke ons tot Geneve toe soude moeten voeren.

Saterdach den 9^e junii. Wij lieten onse paerden voor 't huys van de heer Wielbergen koomen en naer dat wij met hem en eenige van sijne vrienden die

⁶³ **ceurvorst.** Johan George II (1613-1680) was tussen 1656 en zijn dood in 1680 keurvorst van Saksen.

⁶⁴ **extraordinaris.** bijzonder, buitengewoon.

⁶⁵ **een seer illustre academie.** Ruysch verwijst naar de universiteit van Leipzig, opgericht in 1409. Ook Nederlandse studenten schreven zich in Leipzig in, hoewel de universiteiten van Heidelberg of Duisburg aanzienlijk populairder waren in de zeventiende eeuw.

⁶⁶ **naturalia.** natuurlijke voorwerpen.

⁶⁷ **thijn.** tuin. Mogelijke verschrijving.

⁶⁸ **discoursen.** gesprekken.

⁶⁹ **Dresdae.** Dresden.

⁷⁰ **van sints.** van plan.

⁷¹ **incommoditeijt.** ongemak.

⁷² **occassie.** gelegenheid.

⁷³ **affronteren.** beledigen.

⁷⁴ **obligeeren.** verplichten.

⁷⁵ **difficulteijt.** moeilijkheden, hindernis.

⁷⁶ **de vreemdelinge veel spoock maeken.** voor de vreemdeling veel ophef maken.

⁷⁷ **geretireert.** teruggetrokken.

⁷⁸ **acoordt.** afspraak.

⁷⁹ **postillon.** koetsier.

mede souden reijsen seer wel ontbeeten hadden, naemen wij de reijs aen. Des middachs deden wij onse maeltijt te Wurtsen⁸⁰ en dewijle den bruydegom in dit landt gewent is sijne vrienden te defroijeeren⁸¹, mosten wij ons aen dese beleeft⁸² tegens wil en danck overgeven. Wij maeckten groote protestatien, doch hij seijde dat hij hoopten dat wij hem niet wilden affronteeren, dewijle de luyden hem soude uytlichen indien t' selve niet gescieden. Dit quam onse postillon niet qualijck, dewijle hij met ses paerden in twee daegen niet verteerden.⁸³

s' Avonts logeerden wij in seker stedeken, Oscats⁸⁴ genaemt. Weijnich tijt naer ons aenkoomen arriveerden de ceurvorstin⁸⁵ met tamelijken grooten treyn⁸⁶, bestaende in 5 a 6 koetsen, een chaise⁸⁷ van muylen⁸⁸ gedraegen, 4 a 5 bagagie wagens met scoone kleeden bedekt, ettelijke cavalliers te paert en eenige pagies en laqueien.⁸⁹ Dese stadt soude sijn naem bij een kluchtich⁹⁰ voorval gekreegen hebben, te weten als die gebouwt wiert, soude den ceurvorst met de ceurvorstin daer naer toe rijdende, t' eerste woordt welck een van beide soude seggen voor de naem van de stadt vast gestelt hebbe. D'occasie wilde juyst dat de ceurvorstin lust kreech van de ceurvorst wat te caresseeren⁹¹, seggende "O scats", een woort seer in gebruyck tusschen man ende vrouw.⁹²

- 10v** Sondachs den 10^e van O Scats reden wij naer Dresda, doch omtrent een uer van de stadt wierden den bruydegom en wij van omtrent twintich van sijne vrienden ingewacht⁹³ en naer dat de mode⁹⁴ van Saxen waer was genoomen, te wete een goeden teuch met den anderen gedronken, reden wij gesamentlijk naer Dresdae. De vreemdelingen vinde groote moeyten om binnen te koomen en sijn genootsaecht eenich pandt⁹⁵ aen de wacht te laeten, doch onder desen treijn sijnde raeckten wij sonder eenich ongemack door de wacht, alsoo den bruydegom voor ons alle t' woort dede, seggende dat wij bruijlofts gasten waeren. Wij stapten aen het huys van de bruyt af en naer dat wij aen haer de ordinare⁹⁶ complimenten afgeleijt hadden, begaven wij ons naer t' logement t' welck den bruijdegom ons bescickt⁹⁷ hadde, niet willende dat wij ergens anders souden logeeren als bij sijn vrienden. Naer dat wij ons selve wat verscoont en

⁸⁰ **Wurtsen.** Wurzen.

⁸¹ **sijne vrienden te defroijeeren.** de kosten van sijn vrienden te vergoeden.

⁸² **beleeft.** beleefdheid. Mogelijke verschrijving.

⁸³ **niet verteerden.** niets uitgaf.

⁸⁴ **Oscats.** Oschatz.

⁸⁵ **de ceurvorstin.** Magdalena Sybilla (1612-1687) was markgravin van Brandenburg-Bayreuth en keurvorstin van Saksen.

⁸⁶ **treyn.** stoet.

⁸⁷ **chaise.** sjees.

⁸⁸ **muylen.** muilezels.

⁸⁹ **laqueien.** lakeien.

⁹⁰ **kluchtich.** grappig.

⁹¹ **caresseeren.** strelen, liefkozen.

⁹² **Dese stadt...ende vrouw.** Deze legende en pseudo-etymologie is op meer plekken te vinden. De eigenlijke naam komt uit het Sorbisch (een Slavische taal), waarin het verhakking betekent, een term in de fortificatiebouw.

⁹³ **ingewacht.** opgewacht.

⁹⁴ **de mode.** het gebruik.

⁹⁵ **pandt.** onderpand.

⁹⁶ **ordinare.** gebruikelijke.

⁹⁷ **ons bescickt.** voor ons geregeld.

andere klederen aengedaen hadde, wierden wij met een van de koetsen van een bruydegom naer het huys gebracht, alwaer des anderen daechs de bruyloft soude gehouden werden, ten eynde van het avontmael met de naeste vrienden aldaer te doen. Dit was soo een kleijn bruylofie voor af. Wij waeren desen avont seer vrolijck, voor is dit de enichste mael geweest dat niet sterck is gedronken. t' Geselschap sceijde sich des nachts omtrent een ueren als wanneer wij met de bruyt en bruydegom naer huijs reden.

Maendach den 10 junii. Soo als wij noch bij t' bet waeren, wiert ons door iemandt van den bruydegom sijne vrienden den scootel met aerbesien⁹⁸ en een met geback, uyt den naeme van de twee jonge luyden, tot een ontbijt gebracht, ons des middachs aen t' huys van de bruyt ten eeten versoeckend. Dit was soo ordinaris⁹⁹ alle ochtent ons regael¹⁰⁰ en niet tegenstaende wij ordinaris grote pyn in t' hooft hadden wanneer wij wackker wierden, waeren wij continueel, ja selfs noch op ons bet, met den eene of den anderen Duytscher, die ons sonder fout¹⁰¹ quaemen bezoeken eer t' ons lief was, gedwongen als wederom wijn te drinken, beginnende, passeerende en eijndigende onsen dach met dit soet tijt verdrijf.

Naer het middachmael reedt de bruydt en bruydegom in eene koets naer t' huys van de bruyloft, dewelcke wij met een andere aenstonts sijn gevolcht. Aen 't voorseide huys koomende, wierden wij van twee marschalken¹⁰² met groote stockke met silvere knoppen en roode linten op de plaets gebracht daer sich den bruydegom was vindende om de complimenten te ontfangen, sijnde de bruydt in een ander vertreck met de vrouwen. Omtrent 6 ueren des avonts begost de ceremonie van den trouw in dese maniere. Eerst wierden de naemen van den bruydegom en alle de mans op geleesen, dewelke sich in ordere naer boven op een groote sale begaeven. Neef van Hoogheveen was de 6 en ick de 7 in ranck.

11r Dese troep wiert geleijt door een bande¹⁰³ speel lieden, dewelke sich alle van blaestuych¹⁰⁴ dienden, en de voornoemde marschalken. Daer nae de bruydt met alle de dames met gelijke avont garde¹⁰⁵, doch de instrumenten waeren snaeren spel. Den bruydegom nevens al de mans rengerden¹⁰⁶ sich aen de rechter en de bruyt met alle de dames aen de linker sijde van de kamer, alle op een rijde. Aen het eijnde van de kamer stontt Far Heer¹⁰⁷ met soo daenigen onbewechelijken graviteijt¹⁰⁸ dat ick lanch disputeerden¹⁰⁹ of het een beelt of een mensch was. Voor desen staetigen domine lach den tappijt op de aerde nevens twee kussens om op te knielen. Naer dat ieder sijn plaets genoomen hadde, wiert daer een seer

⁹⁸ **aerbesien.** aardbeien.

⁹⁹ **ordinaris.** gewoonlijk.

¹⁰⁰ **ons regael.** onze traktatie, ons geschenk.

¹⁰¹ **sonder fout.** zonder mankeren, continu.

¹⁰² **marschalken.** Ruysch verwijst niet naar militaire officieren, maar naar waardigheidsbekleders of ambtenaren.

¹⁰³ **bande.** bende, groep.

¹⁰⁴ **blaestuych.** blaasinstrumenten.

¹⁰⁵ **garde.** wacht, begeleiding.

¹⁰⁶ **rengerden sich.** stelden zich op.

¹⁰⁷ **Far Heer.** priester.

¹⁰⁸ **graviteijt.** plechtstatigheid.

¹⁰⁹ **disputeerden.** betwistte.

heerlijke musieck gesongen, geaccompangeert¹¹⁰ van seer goede instrumenten, soo swaer als blaes tuych. Naer de musieck songen alle de menschen den Luyterscen trouw psalm.

Dewijle dese saeken duerden, viel mijn ooch op seekere dame recht over mij staende. Zij was jonck en scoon, seer wel en proper gekleet, hadde recht het Fransche air.¹¹¹ Ick bevondt naderhandt dat sij goet Frans sprack. Onder dese Hoochduytsche devotie¹¹², dewelke ick niet verstondt, vermaeckten ick mijn gesicht wat en was soo ongeluckich niet of dese tael, gelijk de experientie¹¹³ naderhandt leerde, wiert van haer tamelijk wel verstaen. Mij wiert geseijt dat sij van haer man was, ick denck om d'eene of d'andere beuselinch¹¹⁴ dewelke die moffen in haer kop niet kunnen verdragen.

Naer dat den psalm geeijndicht was, wierdt den bruydegom van de voorscreve maerschalken op het tapijt geleijt, gevolcht werdende van twee gedeputeerden van den keurvorst, doe de bruydt op gelijke manier. Den Farheer las het formulier t' welck te naesten bij luyden als het onse, doch in plaets van malkanderen de rechter handt te geven, staeken sijn den andere een trouwrinck aen de vinger. Naer dat de twee gelieveren¹¹⁵ wel vast aen malkanderen gebonden waeren, naemen sij wederom haer voorige plaets. De musieck begost weer als voore en de psalm manqueerde¹¹⁶ niet van te volgen. Als dit geeijndicht was, gaven de gedeputeer¹¹⁷ haer present van wegen¹¹⁸ den ceurvorst en den ceur prins¹¹⁹ aen den bruydegom over, sijnde twee seer scoone silvere vergulde koppen.

En naer dese ceremonie wierdt den bruijdegom nevens alle de mans van de voornoemde marschaken naer benede en aen tafel geleijt, daer naer de bruydt met alle de vrouwen aen een andere tafel en doe de jonge juffers in een andere kamer apart. Ider tafel hadt drie voorsnijders, dewelke alle aen stuck sneede dat op de tafel stondt en t' selve de gasten, den eene voor, den andere naer soo als sij
11v saten, daer van voor dienden. t' Selve sciede¹²⁰ met soodaenigen adresse als ick noch noijt gesien hebbe. Het drincke gonch¹²¹ seer furieus¹²² aen soo lanck wij aen tafel saeten, doch buyten de tafel kost men noch occasie vinden van t' selve te ontmijsden.¹²³ Oock hebbe ick noijt soo veel dronke menschen gesien als daer: kinderen, meijnsens, knechts, alles was droncken. Als de ceurvorst of de prins of ceurvorstin haer gesontheit gedroncken wiert, mosten altoos¹²⁴ drie personen

¹¹⁰ **geaccompangeert van.** begeleid door.

¹¹¹ **air.** houding.

¹¹² **devotie.** godsdienstige handeling, mis.

¹¹³ **experientie.** ervaring.

¹¹⁴ **beuselinch.** beuzelarij, onbeduidende zaak.

¹¹⁵ **gelieveren.** geliefden.

¹¹⁶ **manqueerde niet.** liet niet na.

¹¹⁷ **gedeputeer.** gedeputeerden, afgevaardigden. Mogelijke verschrijving.

¹¹⁸ **van wegen.** uit naam van.

¹¹⁹ **ceur prins.** Johan George III (1647-1690) was keurprins van Saksen. In 1680 volgde hij zijn vader op als keurvorst.

¹²⁰ **sciede.** geschiedde.

¹²¹ **gonch.** ging.

¹²² **furieus.** heftig.

¹²³ **ontmijsden.** ontwijken.

¹²⁴ **altoos.** steeds.

over eyndt stoven.¹²⁵ Men mocht niet zitten voor dat de gesontheit aen de vierde persoon voorbij was.

Bij occasie dat de mans eerst van tafel op stonden, salveerden¹²⁶ ick mij in t' vrouwe quartier om hier, door de wijn te ontvlieden, mijn selve aen t' onbesturve weuwte¹²⁷ adresseerende.¹²⁸ Ick vont mijn rekeninch¹²⁹ hier veel beter als bij de juffers, alsoo de selve niet alleen scouw¹³⁰, maer ook onbeleeft vervaert¹³¹ voor ons waeren. Den bruydegom presenteerde mij aen een van de selve, doch in plaets van beleeft ontfangen te werden, keerden sij mij den ruch toe en liep wech. Ick seijde haer daer naer dat de Hollanders geen menschen eeters waeren, dat sij soo niet hoefden te loope en keerde van gelijke mijn hinderste¹³² naer haer en ginch heenen. Het danse gonch wonderlijck toe. Men liep naer op de wijs van alderhande airs¹³³ met sijn juffer de kamer ront en dat met twintich paer somtijts gelijk. Sij weeten niet wat courante, sarabande, bouree sij.¹³⁴ Ick amuseerde mij meest aen mijn soete wijfie, die seer vriendelijck en aengenaem was. De vrouwe retireerden sich omtrent ten twee ueren in de nacht, de juffers ten 4. Mijn dame dorst niet langer als den anderen treyn van vrouwen blijven. Ick bracht haer daer om met een van de koetsen die ick voor deur vont naer huys toe, alwaer wij noch een uertie in alle soetichheid doorbrachten. Hier van daen trock ick weer naer t' huijs¹³⁵ van de bruijloft. Ick geraeckte tot mijn ongeluck onder een trop¹³⁶ mans die mij furieus den oorloch van Bacchus aen deden¹³⁷, doch de wijle ick uyt was geweest en gedanst hadt, waeren sij soodaenich bestelt¹³⁸ dat ick korte metten met haer sonch¹³⁹, en naer haer te bedt gesonden te hebben, trock weer naer t' vrouwentskamer.¹⁴⁰ Een van den bruydegom sijn vrienden hadt een aerdich vriendelijck en seer schoon wijfie. Met dese passeerden ick de rest van de nacht en doe naer bedt toe, sijnde omtrent vijf ueren.

Dijnsdach den 12^e wierden wij als vooren van een Duytscher met den ontbijt en een groote kroes wijn goeden morgen geheeten. Of wij klaechden over pijn in t' hooft of wij protesteerden dat onse maech noch niet open was¹⁴¹, wij mosten in ons bedt eeten en drinken. Wij aeten des middachs wederom aen t' huys van de

¹²⁵ **over eyndt stoven.** overeind schieten.

¹²⁶ **salveerden.** redde.

¹²⁷ **onbesturve weuwte.** 'Een onbestorven weduwe' is een gezegde voor een vrouw wier man weliswaar nog leeft, maar voortdurend afwezig is.

¹²⁸ **aen...adresseerende.** met...in contact brengende.

¹²⁹ **rekeninch.** verwachting, voordeel.

¹³⁰ **scouw.** schuw, verlegen.

¹³¹ **vervaert.** angstig, bang.

¹³² **hinderste.** achterste. Ruysch keerde haar de rug toe.

¹³³ **airs.** deuntjes.

¹³⁴ **Sij weeten...bouree sij.** De courante, sarabande en de bourree zijn alle drie dansen die populair waren in de zeventiende eeuw.

¹³⁵ **huijs.** Het voorafgaande woord 'sterf' is hier doorgestreept.

¹³⁶ **trop.** groep.

¹³⁷ **die mij...aen deden.** Bacchus is de Romeinse god van de wijn. Met de oorlog van Bacchus zal Ruysch dus verwijzen naar een drinkwedstrijd.

¹³⁸ **bestelt.** aangeschoten, dronken.

¹³⁹ **sonch.** zong.

¹⁴⁰ **vrouwentskamer.** vrouwenkamer.

¹⁴¹ **onse maech...open was.** nog niet konden eten.

12r bruydt sonder dat wij over gebreck van wijn te klaegen hadden. Tegens 6 ueren bevondt sich ieder wederom in t' huys daer de bruyloft gehoude wiert en alles was wederom als te voore. Mede waeren de juffers van humeur niet verandert. Ick vondt mijn wijfie al soo fray als te vooren en manqueeerde niet van haer wederom aen den dans en t' huys te geleijden als voore.

Woensdach den 13^e. Wij wierden wederom als voore goede morgen geseijt. Wij aten wederom tot de bruydt en savonts gingen wij wederom te brulloft, doch alsoo dese dach t' getal van de gasten soo groot niet was, mosten wij ons niet te min al wederom met wijn op vullen en tot mijn leetwesen¹⁴² most ick het wijfie missen. De twee eerste daegen waeren de gasten omtrent hondert en vijftien en den derden ontrent sestich of seventich. Ieder reijs¹⁴³ wiert over de maeltijt een tallioor¹⁴⁴ ront gegeven, op t' welck ieder voor den armen soo veel leijde als t' hem goet dacht, oock mede een voor de speel lieden, t' welck ons seer vreemt voor quam, dewijle alles soo kostelijck was dat men de gasten de speel luyden doet betaelen, doch s' landts wijs s' landts eere.

Dewijle wij aen taefel saeten, quamen eenige luyden uyt de wynbergen¹⁴⁵ van den bruydegom in een masquerade van molenaers, met haer een moole op rollen mede voerende. Dese machine was heel aerdich, de wieken draeyde sich van selfs om. In de selve sat een jongen die een bruylofts liet admirabel wel sonch en een van de molenaers presenteerde gedruckte veersen aen de gansche compagnie¹⁴⁶ en aen de bruydt een kroon die vol kaersies stont opgesickt met alderhande huysraet. Dese kroon wiert de bruydt in plaets van de andere opgeseyt tot teijken van haer verlore maechdom¹⁴⁷, dewelke sij in de twee eerste daegen niet pretendeerde verlooren te hebben. Wij quelden den bruydegom hier over en seijde dat wij in Hollandt wel andere Batavieren¹⁴⁸ waeren, dat wij om dat werck te verrichten maer een quartier uers van doen hadden, dat wij op een maechdom vijf ses in eene nacht tot onsen 't niet saegen¹⁴⁹ en waeren sij sulke onnoosele bloeyen¹⁵⁰ te minste dat sij die scande behoorden te swijgen. Naer dat de bruydt met dese kroon een glas uyt hadde gedronken, gonch de selve ront, want drincken was hier doch de leus.

Naer dese ceremonie begost men weer te dansen als nuchtere¹⁵¹ kalveren. Bij gebreck van het wijfie sonder man¹⁵², nam ick het mooje¹⁵³ met haer man, doch dorst mij niet al te seer daer aen attacheeren¹⁵⁴, dewijle hij seer jalours was en in dit landt de vrouwen een extraordinaire scrick en ontsach voor haer mans

¹⁴² **leetwesen.** verdriet, spijt.

¹⁴³ **leder reijs.** ledere keer.

¹⁴⁴ **tallioor.** schotel.

¹⁴⁵ **wynbergen.** Een wijnberg is een berghelling begroeid met wijnstokken. Ruysch wil zeggen dat de tafel van de bruidegom vol met wijn stond.

¹⁴⁶ **de gansche compagnie.** het hele gezelschap.

¹⁴⁷ **maechdom.** maagdelijkheid.

¹⁴⁸ **Batavieren.** De Bataven waren een oud Germaans volk waarvan Nederlanders zeiden af te stammen.

¹⁴⁹ **op...tot onsen 't niet saegen.** niet erg vonden.

¹⁵⁰ **onnoosele bloeyen.** onschuldig bloempje.

¹⁵¹ **nuchtere.** jonge.

¹⁵² **wijfie sonder man.** Ruysch verwijst naar de eerdergenoemde 'onbestorve weduwe'.

¹⁵³ **mooje.** mooie meisje.

¹⁵⁴ **attacheeren.** hechten.

hebben. Naer wel gegeten, gedronken en de kamer rontgelopen te hebben, was de rendezvous¹⁵⁵ wederom naer bedt. Den bruydegom hadt tot desen dach soo wel een kroon op als de bruyt. Sij waeren alle beijde van paerlen.

12v Donderdach de 14^e junii. Des ochtens wederom de morgen groet naer gewoonte en het middachmael tot de bruydt gehouden. Naer de middach, alsoo de bruyloft uyt was, employeerden¹⁵⁶ wij onsen tijt met te besichtigen de stal van de ceurvorst.¹⁵⁷ Dit is een groot paleijs dat seer magnifick is, sijnde van buyten heel te mael¹⁵⁸ gescildert. De stal is als een kerck altemael op pilaeren seer heerlijk verwulft.¹⁵⁹ In ieder pilaer is een fonteyn, die door een metale paerts kop water geeft. Boven de stal is een apartement¹⁶⁰ van 34 kamers, twee a drie heele vraje galerijen, die met de pourtraits van alle de ceurvorsten gemeubleert sijn. Hier werden alle dingen tot de stal dependerende¹⁶¹ bewaert als een groote quantiteyt van seer kostelijke narre sleeden¹⁶², salen toomen¹⁶³, geweer van alle natie¹⁶⁴, extreem kostelijcx geborduert¹⁶⁵ met diamanten, peerlen en andere kostelijke steenen beset, ontallijke masquerade¹⁶⁶, wapenen, paerde kleeden, kleeden voor muyl esels van alderhande kostelijke stoffen, geborduert met gout, silver, sijde etc., veel pluymen, alderhande toetakelingen tot tournooijen¹⁶⁷ en diergelijke. Hier van daer begaeven wij ons naer t' magazijn, t' welck mede de pijn waert is van besien te werden, en van daer naer een seer grooten thuyn van de ceurvorstinne. De selve was heel groot, doch vrij wat wildt. De orangerie¹⁶⁸ was niet te min seer fraeij. Uyt desen thuyn, die even buyten de stadts vesten leijt wederom koomen, sagen wij dat in de graften¹⁶⁹ van de stadt een oneyndelyck getal van excessive groote carpers waeren. t' Selve was seer vermaekelijck en hielt ons bij na een gans half uer staende.

Des avonts aeten wij aen t' huys van den bruydegom. Dewijle wij gesien hadden dat ieder van de voornaemste bruyloft gasten wat vereerden en dat wij seer verobligeert waeren aen de desen nieuw getrouden, soo souden wij mede een stuck silver om haer te bedancke voor de genootene eere en aen ons te doen gedenken.

Vrijdach den 15 junii. Den morgen employeerden wij met de kaetsbaen te besien. De selve is seer heerlijk gebouwt. Daer het commedie huys¹⁷⁰, t' welck te pijn

¹⁵⁵ **rendezvous.** samenkomst, gezelschap.

¹⁵⁶ **employeerden.** gebruikten.

¹⁵⁷ **de stal van de ceurvost.** Ruysch bezocht de stal bij het Dresdner Schloss, een van de oudste gebouwen in de stad.

¹⁵⁸ **heel te mael.** helemaal.

¹⁵⁹ **verwulft.** verwelfd.

¹⁶⁰ **apartement.** appartement.

¹⁶¹ **dependerende.** behorende.

¹⁶² **narre sleeden.** arrensleeën.

¹⁶³ **salen toomen.** zadeltuig.

¹⁶⁴ **natie.** landen.

¹⁶⁵ **geborduert.** bezet.

¹⁶⁶ **masquerade.** kostuums, uitdossingen.

¹⁶⁷ **toetakelingen tot tournooijen.** uitdossingen voor wedstrijden.

¹⁶⁸ **orangerie.** Een oranjerie is een grote tuin met oranjeboomen.

¹⁶⁹ **grachten.** grachten.

¹⁷⁰ **comedie huys.** schouwburg.

waert is¹⁷¹, en het Amsterdamsche verre passeert.¹⁷² t' Middach mael wiert des middachs wederom tot de bruydegom gehouden en naer den eeten besagen wij het wildt huys.¹⁷³ Hier weerde een groote quantiteyt levende beeren bewaert. Om hier naer toe te gaen, voeren wij met een scuytie over de revier, de wijle de brugge ons te veer om was. Bij dese occase saegen wij de stadt van de water kant en de steene brugge, dewelke over de Elve¹⁷⁴ leijt. Dit was een seer heerlijk gesicht. De selve heeft naer mijn onthout¹⁷⁵ twee en twintich boogen.

13r Hier van daen begaeven wij ons naer de kunst kamer, daer wij met groote moeyten in quamen, dewijle dat volck soo veel nooten op haer sanch heeft. Niet te min was het noch veel meer moeyten waert t' welck wij daer saegen. Wij vonden dese kamers vol van de kostelyckste rariteiten van de werelt, veel kristal, korale kabinetten, mineralen, veel silver, gout, alderhande oorlogies¹⁷⁶, seer veel kostelyke scilderijen als van Albert Durer, Lucas van Leijden, Lucas Cranis, Rubens, Titian, Holbeen, Paul Veronese etc.¹⁷⁷ Wij vonden een groote glaese kast dewelke vol t' admirabelste draijwercken¹⁷⁸ van de werelt was en voor t' meerendeel van de handt van versceyde ceurvorsten. Wij vonden hier mede een groote quantiteyt van medailles van alderhande soorte. Wij hadden voor ons vertreck seer gaere¹⁷⁹, seekere apotheek van den ceurvorst gesien, maer om dat wij soo seer met drinken gequelt werden, hadden wij veel liever te verreijsen en t' gesicht van dese rariteyt te missen als onse gesontheit te verwarelosen. Wij souden om de selve noch een dach langer moeten blijven hebben, dewijle de Duytsche soo veel nooten op haer sanch hebben eer sij iet laten sien. Daer wert gesecht dat omtrent vier duysent, soo doose als flesse, van silver hier gevonden werden, dienende tot de conservatie van alle de medicaementen.

Naer den eeten en dat wij tegens wil en danck noch seer veel wijn hadden moeten in drinken, sijn wij eyndelijck naer veel dancksegginch uyt Dresda vertrockken, des avonts omtrent 3 ueren van de stadt op een dorp verblývende.

Saterdach den 16^e junii sijn wij des ochtens ten vijf ueren te paerde gestegen om noch den selven morgen te Friburch¹⁸⁰ te sijn. Den wech soude seer vermaekelijck sijn geweest, ten aensien van de bergen, bosschen en daelen, dewelcke wij passeerden, ten waere het regenachtich en de steijle klippen, die wij continueele op en af mosten klimmen en nauwlijckx voor voetgangers bruyckbaer waeren, het plaisir gematicht hadden. Ick bevondt mij door de debauches¹⁸¹ van de bruijlofs daegen aen myn keel, de verkoutheit in t' hooft, soo

¹⁷¹ **te pijnje waert is.** de moeite waard is (te bekijken).

¹⁷² **Daer het...verre passeert.** Ruysch verwijst naar de Amsterdamse schouwburg, die in 1637 zijn deuren opende.

¹⁷³ **wildt huys.** dierenverblijven.

¹⁷⁴ **Elve.** Elbe.

¹⁷⁵ **onthout.** herinnering.

¹⁷⁶ **oorlogies.** uurwerken.

¹⁷⁷ **Albert Durer...Veronese etc.** Albrecht Dürer (1471-1528). Lucas van Leyden (1494-1533), Lucas Cranach de Oude (1472-1553), Peter Paul Rubens (1577-1640), Titiaan (1487-1576), Hans Holbein de Jonge (1497-1543) en Paolo Veronese (1528-1588) waren allen beroemde kunstschilders.

¹⁷⁸ **draijwercken.** keramiek. Onzekere betekenis.

¹⁷⁹ **gaere.** gaarne.

¹⁸⁰ **Friburch.** Freiberg.

¹⁸¹ **debauches.** uitspattingen.

indispoost¹⁸² dat ick in de plaets van de berchwerken¹⁸³, dewelke in dat oort seer veel silver, koper en loot geven, te gaen besichtigen mijn selven genootsaecht was naer bet te begeven.

Naer de middach weder op gestaen sijnde, besaegen wij de begraefplaats van t' ceurvurstelijke huys van Saxen.¹⁸⁴ t' Selve was seer kostelijck van alderhande soort van marmer met veel beelden van metael, representerende verscheijde ceurvorsten. Hier van daen begaeven wij ons naer 't paleijs¹⁸⁵, t' welck seer groot, net ende gemackkelijk is om een hof te logeeren, doch sonder notable¹⁸⁶ ornamenten en eenige meublen. Alleen vonden wij in alle de kamers schilderijen, dewelke of de historie van Amadis van Gaulen of de voornaemste personagien¹⁸⁷ van t' huys van Oostenrijck representeerden.¹⁸⁸

13v Sondach den 17^e junii. Des ochtens ten ix¹⁸⁹ uere wederom verreysende, sijn wij des avonts te Lichtensteyn aengekoomen, ons selve des nachts op stroo moete behelpen. Den wech viel weder als voorn seer moejelijck, ter oorsaeke van de continueele klippen, doch anders seer vermaekelijck continueel bosachtich sijnde en met kooren landen. Doch de rustplaatsen des nachts gaeven veel ongemack, ons veeltijts met stroo des nacht gedwongen sijnde te behelpen. Alle de steden en dorpen die wij rencontreerden, leyden meest in de valeyen. Wij vonden lanchst den wech continueele aerdtbesien, die int wildt groejen, doch soo smaekelijck als de onse, maer niet soo groot.

Maendach den 18 junii. Wederom als voore ten 6 uere te paert en quaemen des middachs te Rijenbach.¹⁹⁰ Wij waeren hier als overal seer slecht en duer om gelt getracteert. Van Dresda hebben wij tot nach toe hebben wij¹⁹¹ niet als mast boomen¹⁹² gesien, behalven hier en daer een enkele van andere sorte. Wij vonden veel neglantier¹⁹³, dewelke de wech met een continueel parfuym¹⁹⁴ wel riekende hielt. Des avonts bleven wij te Plauw¹⁹⁵, een seer miserabel plaatsie. Wij bevonden ons heel Duytslandt door seer verlegen met slaepen, dewijle wij of op stroo of met haare deckbedden ons mosten behelpen, doch wij laegen meest in onse nacht tabberde¹⁹⁶, dewijle wij geen lust hadden onder dese bergen van veeren ons leven te laeten.

¹⁸² **indispoost.** onwel, ziek.

¹⁸³ **berchwerken.** groeves.

¹⁸⁴ **de begraefplaats...van Saxen.** Ruysch verwijst naar de grafkapel van de Dom van Freiberg, waar de graven van de keurvorsten van Saksen lagen.

¹⁸⁵ **t' paleijs.** Ruysch bezocht het Schloss Freudenstein.

¹⁸⁶ **notable.** noemenswaardige.

¹⁸⁷ **personagien.** personen.

¹⁸⁸ **de historie...Oostenrijck representeerden.** De *Amadis de Gaula* is een bekende Spaanse ridderroman uit de zestiende eeuw. De relatie is met het huis van Oostenrijk is niet duidelijk.

¹⁸⁹ **ix.** 9.

¹⁹⁰ **Rijenbach.** Reichenbach im Vogtland.

¹⁹¹ **hebben wij.** Mogelijke verschrijving.

¹⁹² **mast boomen.** Mastbomen zijn bomen die voor de scheepsmast geschikt zijn. Doorgaans betreft het pijnbomen.

¹⁹³ **neglantier.** Egelantier is een rozensoort.

¹⁹⁴ **parfuym.** geur.

¹⁹⁵ **Plauw.** Plauen.

¹⁹⁶ **tabberde.** tabbaard, bovenkleed.

Dijnsdach den 19 junii. s' Morgens ten 5 uere weder voor t' gereyst sijnde, arriveerden wij des middachs te Hoof.¹⁹⁷ Wij vonden buyten onse gissinge seer goede jonge kuykens wel gebraeden, t' geen ons niet qualijck te passe quam.¹⁹⁸ s' Avonts te Fres.¹⁹⁹

Woensdach den 20^e junii sijn wij naer Bareyt²⁰⁰ gereeden om noch des middachs daer te sijn. Wij vonden dat het juist keremis was, t' welck dat plaetsie seer levendich maecte, doch eer wij hier kosten koomen, mosten wij van onse paerden ten eynde een groote keije die wij af mosten klimmen. Den marckgraef²⁰¹ hout hier syn hof op een groot kasteel²⁰², t' welck tamelijke goede minen²⁰³ heeft, doch de stadt is maer een nest²⁰⁴ als al de andere steties²⁰⁵ die wij tusschen Dresda en dit gevonden hebben. Naer den eeten wederom voor t' gegaen sijnde, quaemen wij s' avonts te Peijninst.²⁰⁶ Wij vonden naer t' ordinare²⁰⁷ alweer miserabel logement en tractement voor veel gelt. Hier omtrent loopt een rivierte door een berch heen, om welke reden de luidje roemen een brugge te hebbe, op dewelke harten²⁰⁸ en vossen nestelen.

Donderdach den 21 junii. s' Morgens ten 6 ueren weder op geseten sijnde, quaemen wij des middachs te Kienenburch²⁰⁹ ende des avonts te Neurenburch, ons logement in De Gulde Gans neemende. Wij waeren seer blijde van eens wel te kunnen eeten, drinken en slaepen. In plaets van deckbedde vonden wij seer goe²¹⁰ Japansche dekens.²¹¹

14r Den 22^e brachten wij onse morgen met ons te verscoonen en scrijven meest door. Omtrent tien ueren wierden wij van seeker heer, Fleysaem genaemt, begroet. Neef van Hoogeveen was aen den selven gerecommandeert. Wij hebben geduerende ons verblijf veel beleeftheid van hem genooten. Des naermiddachs naer hem toe gaende, rencontreerden wij den selve op straet. Hij bracht ons ten eersten ten sijnde huysen en van daer met sijn koets naer seeker werckbaes²¹², bij welke wij eenige scoone beelden van metael vonden, gedeestineert²¹³ tot een fonteyn, van dewelke wij het model saegen. De selve soude in t' midden van een

¹⁹⁷ **Hoof.** Hof.

¹⁹⁸ **te passe quam.** uitkwam.

¹⁹⁹ **Fres.** Gefrees.

²⁰⁰ **Bareyt.** Bayreuth.

²⁰¹ **Den marckgraef.** Christiaan Ernst (1644-1712) was markgraaf van Brandenburg-Bayreuth van 1655 tot zijn dood in 1712.

²⁰² **kasteel.** Ruysch verwijst naar het Altes Schloss van Bayreuth.

²⁰³ **tamelijke goede minen.** een tamelijk goed voorkomen.

²⁰⁴ **nest.** gat.

²⁰⁵ **steties.** stadjes.

²⁰⁶ **Peijninst.** Pegnitz.

²⁰⁷ **t' ordinare.** de gewoonte.

²⁰⁸ **harten.** herten.

²⁰⁹ **Kienenburch.** Deze plaatsnaam kon niet gevonden worden.

²¹⁰ **goe.** goede.

²¹¹ **Japansche dekens.** Waarschijnlijk gaat het om zijden dekens.

²¹² **werckbaes.** ambachtsman.

²¹³ **gedeestineert tot.** gereserveerd voor.

groote marckt staen. t' Grootste beelt t' welck in t' midde om hooch soude staen, weecht 3300 pondt. Hier van daen wierden wij in een kerck geleijt en naer een kleinje promenade naer huys.

Saterdach den 23^e junii heeft den voorgemelten heer wederom de beleeftheid gehad van des s' morgens ten 8 ueren ons met syn koets af te koomen haelen, ten eynde van ons het magasyn te laeten sien. Wij vonden t' selve heel soet, doch kleijn en in t' minste niet te compareren met dat van Breemen, Hamborch of t' geene wij naderhandt te Dresda gesien hebben. Onder andere vonden wij een dinch dat notabel was, te weten al de artillerije die in de werelt te bedenken is in t' kleijn. Alles was soo net geproportioneert dat wij hier meer tijt door brachten als in t' groote. t' Bestondt oock in alle de waepen dewelke ten oorloch gebruyckt werden.

Hier van reden wij naer de bibliotheek.²¹⁴ Den bibliothecaris is den outste of anders den hooft prediker.²¹⁵ De bibliotheek was evenwel niet heel groot, doch seer versien van raere²¹⁶ boeken. Wij vonden hier 6 groote folianten²¹⁷, inhoudende de coralen²¹⁸ dewelke die van de Roomsche in haer kerken singen. De voornoemde boeken waren alle soo curieus met de pen gescreven als wij noch noijt gesien hadden. Mede van deselve handt sagen wij een bibel Vulgati editus.²¹⁹ Dese fraje werckstuckken soude door een bagijn²²⁰ gedaen sijn. Het pourtrait van Paulus en Moses, t' welck sij voor origineel houden en beter als die op andere plaetsen gevonden worden, doch of men in die tijt dat de kindere van Israel met meijses leefde, gescildert heeft, staet ider vrij te oordelen. Altoos²²¹ de scilderij is seer out, doch representeert sulken kluchtigen phisionomij²²² dat men lachen moet als men die aensiet. Oock wil de selve enigermate sijn belemmertheid in de spraek uyt beelden, sijnde met de mondt halve open of hij stamerde afgemaelt. Men kan wel sien dat hij een Egiptenaer is geweest, alsoo hij de rechte verwe²²³ van neger heeft, sijn tanden seer wit, geen of weynich baert. Paulus is seer bruyn en de gelijkenis van Plato²²⁴ soo als hij ons in de print vertoont wert. Wij saegen met veneratie²²⁵ een brief van de handt van Lutherus²²⁶, bij²²⁷ hem en Melanthon²²⁸ onderteijkent. Oock een manuscript van den voorscreve Melanthon, doch de character²²⁹ van dese twee personagien was

²¹⁴ **bibliotheek.** Sinds 1370 beschikte de stad Neurenberg over een eigen bibliotheek.

²¹⁵ **prediker.** predikant.

²¹⁶ **raere.** zeldzame.

²¹⁷ **folianten.** boeken in folioformaat.

²¹⁸ **coralen.** liturgische zang.

²¹⁹ **een bibel Vulgatus editus.** De Editio Vulgata of de Vulgaat is een belangrijke Bijbelvertaling in het Latijn.

²²⁰ **bagijn.** Een bagijn was een geestelijke zuster die officieel niet tot een kloosterorde behoorde.

²²¹ **Altoos.** Hoe dan ook.

²²² **phisionomij.** gelaatsuitdrukking.

²²³ **verwe.** kleur.

²²⁴ **Plato.** Plato (427 v. Chr.-347 v. Chr.) was een beroemde Griekse filosoof.

²²⁵ **veneratie.** eerbied.

²²⁶ **Lutherus.** Maarten Luther (1483-1546) was een belangrijke Duitse kerkhervormer, die de aanzet gaf tot de Reformatie.

²²⁷ **bij.** door.

²²⁸ **Melanthon.** Philipp Melancton (1497-1560) was een Duitse theoloog, kerkhervormer en een vertrouweling van Luther.

²²⁹ **de character.** het handschrift.

soo lelijck dat men moeyte hadt de selve te lesen. Twee glooben²³⁰ admirabel net met de pen geteijckent van groote als de grootste van Blauw²³¹, een hanen eij, een hooft van een koe met harte hoorens²³² en verscheijde hooft scedels van Sweden en Duytschers in de bataille²³³ voor Neurenburgh²³⁴ gebleven. En niet tegenstaende dat de Duytschers harde koppen hebben, soo moeten sij voor de Sweede wijken, alsoo de hooftscedels van de laetste ruym eens soo dick waeren. Hier van daen reden wij naer het stadthuys, t' welke seer heerlijck van buyten gebouwt is en tamelijck van binnen. Hier van daen weder naer huys. Den naermiddach wandelde wij wat door de stadt.

- 14v** Sondach den 24^e junii. Onse koopman heeft wederom de beleeftheid gehadt van ons des naermiddachs met sijn koets af te haelen. Hij geleijde ons eerst buyten de stadt in een thuyn, dewelke door haer partaires²³⁵, orangie²³⁶ en ander rare boomen in grooten gethale en een scoone fonteyn seer vermaekelijck was. Hier van daen reden wij door seer plaisirige wandelingen wederom naer de stadt en aldaer naer het huys van onse heer syn broeder, t' welck seer wel getimmert en gemeubleert was. Wij vonden achter t' selve een seer heerlijken thuyn en ruym soo groot en fraij als die wij buyten gesien hadde, opgesickt met veel beelden, fonteyne, grotten, orangie, mirten, laurieren en andere boomen.

Naer dat wij wat gewandelt hadden, wierden wij door het beste van t' huys wederom uytgeleijt. Wij vonden veel scoone scilderijen in alle de kamers, doch t' geen mij meest in t' ooch viel was, om dat ick dat noijt meer gesien hadde, te weten het beelt van de heere Christus en Maria, ieder op laeken met couleure gecrionneert²³⁷, met soo groote force²³⁸ als olij verve en soo aengenaem en sacht gehandelt dat ick mij niet kost versadigen van t' selve te besien. Hier van daen begaeven wij ons naer een van de kercken en van daer naer eenige wandelingen binnen en buyten de stadt naer huijs, onsen heer seer ootmoedich bedankende voor al sijn beleeftheid en met eene onsen dienst presenteerende op die plaetsen die wij in onse reijse soude mogen koomen te rencontreeren.

Dese stadt heeft ons wel het beste behandelt van alle de Duytsche steden, dewijle de selve extraordinaris net ende sindelijck²³⁹ is, met seer scoone huysen doorgaens beset sijnde, waer van de meeste soort gescildert sijn. De dracht van de vrouwen quam ons seer vreemt voor. Buyten haere extravagante klederen draegen sij seer vreemt hulsel²⁴⁰ op t' hooft, bestaende uyt seekere groote mutsen als bergen. De voornaemste hebben die met vergulde en de minderen met silveren loveren²⁴¹ behangen. De ordinaere burger meijskens hebben daer

²³⁰ **glooben.** globes, wereldbollen.

²³¹ **Blauw.** Joan Blaeu (1596-1673) was een Nederlandse cartograaf en uitgever van atlassen.

²³² **harte hoorens.** een hertengewei.

²³³ **bataille.** slag, strijd.

²³⁴ **de bataille voor Neurenburgh.** Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) werd Neurenberg bezet door het Zweedse onder leiding van koning Gustaaf II (1594-1632). In 1632 werd de bezette stad belegerd door de Duitse troepen van Albrecht von Wallenstein (1583-1634).

²³⁵ **partaires.** Een parterre is een vlak terrein, beplant en versierd met bloemperken.

²³⁶ **orangie.** oranjebomen.

²³⁷ **gecrionneert.** geverfd. Onzekere betekenis.

²³⁸ **force.** kracht.

²³⁹ **sindelijck.** fraai.

²⁴⁰ **hulsel.** hoofddekse.

²⁴¹ **loveren.** lovertjes.

sijde nettiens²⁴² over. De luijde op haer jaeren²⁴³ op²⁴⁴ die wat statiger willen sijn, draegen soo een bonten berch op haer kop. De mans sijn even als in ons landt gekleet. Het waer teyken om te bewijzen dat men hier is geweest is den os van steen, die de onnoosele met verwonderinch aensien, dewijle haer geseijt wert de selve noijt geen kalf geweest te sijn, settende dit bij Erasmus van Rotterdam.²⁴⁵

Den 25^e sijnde maendach. Des morgens ten vijf ueren weder te paert, ons middachmael te Royt²⁴⁶ gehouden. Des nachts tot Wethens.²⁴⁷

Dijnsdach den 26 junii. Des middachs te Manheijm²⁴⁸ gegeten en des avonts te Warrendorph²⁴⁹ geslaepen. Eer hij wie hier quamen, mosten wij des avonts door seker plaetsie, Dunawaert ²⁵⁰ genaemt, den ceurvorst van Beijeren toebehoorende, passeeren. Ons wiert alhier een pas afgeeyst, doch wij seijden geen te hebben, t' welck soo wat sribbelinch²⁵¹ veroorsaecte. Ooch wiert ick voor een Frans officier aengesien ter oorsaeck van mijn grooten baert en blauwe mantel. Ick seyde tegens den officier wilde hij mij niet laete passeeren, ick

15r wilde naer de gouverneur, wel wetende dat geen plaetsen aen sulke onredelijke menschen als hij was, betrouwt²⁵² wierden. 't Was juyst een Frans overlooper die ons examineerden²⁵³ en hij was soo onredelijck dat hij dorst seggen in t' inneemen van t' tolhuys geen Hollanders met baerden gesien te hebben. Ick seijde bij aldien hij lust hadde een gebaerden Hollander te voelen, hij soude een ogeblick buyten de stadt koomen. Ick wilde hem versekeren dat hij veel minder vergeten soude dat hij eene baertd van die natie gevonden hadt als hadt hij al de baerden van Vrankrijck gesien.

Maendach den 27^e junii sijn wij naer Ausburch gereden, al waer wij middachs ten elf ueren aenquaemen. Ons logement naemen wij in De Druyf. Wij vonden hier een Franschen marquis nevens een Italiaens edelman, alle beijde seer vriendelijke luyden. Zij hadden lanch gereijst en door de wereld gesworven en wisten dien volgende wel te leven. Den Italiaen sprack seer goet Frans. Den

²⁴² **nettiens.** netjes.

²⁴³ **op haer jaeren.** op leeftijd.

²⁴⁴ **op.** of. Mogelijke verschrijving.

²⁴⁵ **Het waer...van Rotterdam.** Op de Fleischbrücke van Neurenberg, die tussen 1596 en 1598 werd gebouwd, staat een stenen beeld van een os met de Latijnse inscriptie "Omnia habent ortus suaque in crementa sed ecce quem cernis nunquam bos fuit hic Vitulus", vrij vertaald als "Alle dingen hebben een begin en moeten groeien, maar de os die je nu beziet, is nooit een kalf geweest." Deze inscriptie verbindt Ruysch met de *Adagia* (1500) van de beroemde humanist Desiderius Erasmus (1466-1536), een populaire verzameling Griekse en Latijnse spreken. Mogelijk doelt Ruysch op het gezegde "Taurum tollet, qui vitulum sustulerit", vrij vertaald als "Hij zal de stier kunnen tillen als hij het kalf heeft getild."

²⁴⁶ **Royt.** Roth.

²⁴⁷ **Wethens.** Deze plaatsnaam kon niet gevonden worden.

²⁴⁸ **Manheijm.** Monheim.

²⁴⁹ **Warrendorph.** Westendorf.

²⁵⁰ **Dunawaert.** Donauwörth.

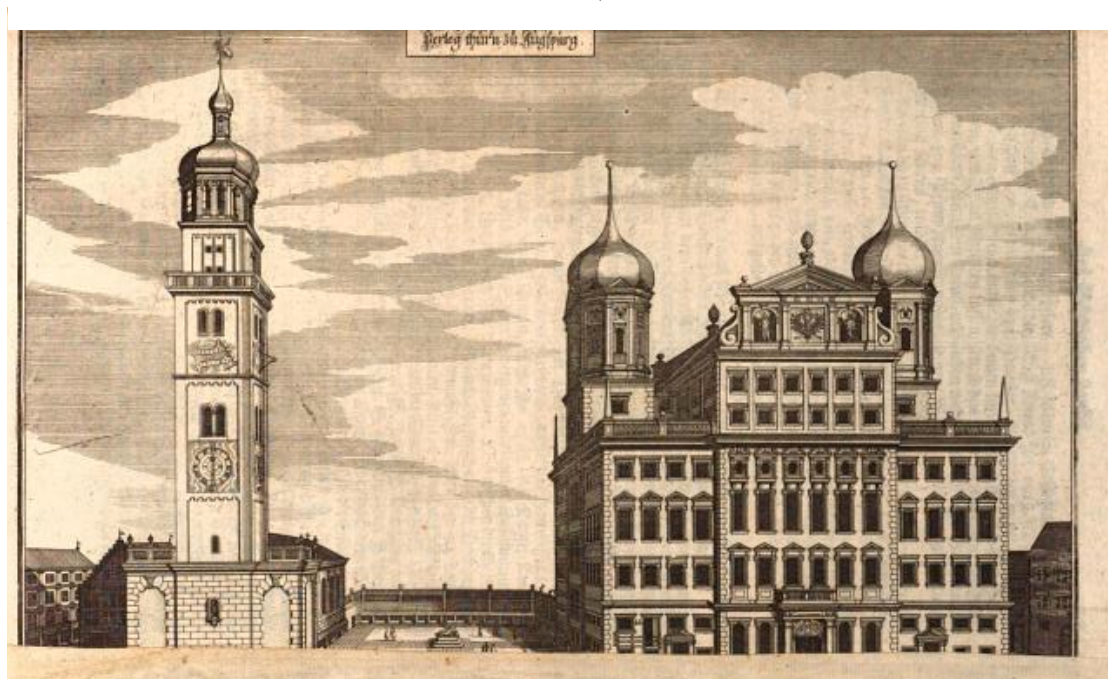
²⁵¹ **sribbelinch.** strubbeling, problemen.

²⁵² **betrouwt.** toevertrouwd.

²⁵³ **examineerden.** onderzocht, ondervroeg.

Afbeelding 4: Fleischbrücke over de Pegnitz in Neurenberg door Matthäus Merian. In: *Topographia Franconiae*, 1648-1656.

Afbeelding 3: Stadhuis van Augsburg door Matthäus Merian. In: *Topographia Sueviae*, 1643.

naermiddach passeerden wij met wandelen, de catolijke kerk²⁵⁴ te besien en een visite aen de koopman aen neef van Hoogeveen te geven. Ons wierdt van den selve de *Amsterdamsche Courant*²⁵⁵ ter handt gestelt, een groot regael voor uytlandige.

Donderdach den 27^e junii besaegen wij het raethuys, t' welck van buyten seer net en dienvolgens aengenaem voort gesicht was. t' Selve is tenemael volgens de architecture gebouwt. In t' inkoomen vonde wij een seer heerelyke en ruyme plaets op 6 scoone groote marbre²⁵⁶ pilaeren rustende, de voet en het bovenste van metael sijnde. In t' voorscreeve raethuijs was een sael op de manier van die van de Staten van Hollandt, seer heerlijk vergult, gesneden en gescildert, en naer advenant²⁵⁷ op sijn Duyts bij naer soo kostelijck.²⁵⁸ De vloer was gans van marber van alderhande soort.

Hier van daen begeeven naer seekere secrete²⁵⁹ poort of anders een seekere seer sterke poort door dewelke ieder een des nachts kost in gelaeten werden, doch soo kluchtich dat wij niet wisten waer wij in en uyt quamen. Alle deuren gingen open en toe sonder dat wij menschen saegen, ja selfs eens poort die aen de andere sijde van de graft was. Dese poort te forceeren soude niet wel te doen sijn, dewijle de voornoemde deuren soo swaer van ijser sijn en door seekere instrumenten, dewelken ons naderhandt vertoont wierden, soo snel en scierlijck toe gaen dat de selve door geen inventie²⁶⁰ gemaeckelijck soudentegens te houden sijn. Men moet door versceyde vierkante plaetsen en galerijen, dewelke altoos naer den ruch geslooten werden eer de andere deur open gaet. Hier van binnen enich gewelt te doen is onmogelijk, dewijle tien man van boven hondert die beneden sijn sonder haer selve te pericliteeren²⁶¹ met steenen doot soude kunnen werpen.

Daer van daen wandelde wij naer de kerck van de Jesuiten. Wij hoorden een seer heerlijke musieck. Dese kerck is nieuw en van een seer heerlijke architecture. Naer dat de musieck geeyndicht was, begaeven wij ons naer de dom kerck.²⁶² De selve was soo fraij in verre na niet, maer verschaften

15v ons niet tegenstaende dat seer goede musieck. Hier van trockken wij naer seker pompwerck²⁶³, t' welck het water 250 voet hooch in een back getrockken hebbende, aen alle de publike fonteijne en particuliere huysen communiceert²⁶⁴, voor welck water ider vermogent burger 17 rijxdaelders s' jaers moet betaelen, t'

²⁵⁴ **de catolijke kerk.** Mogelijk verwijst Ruysch naar de abdij Sankt Ulrich und Afra.

²⁵⁵ **de Amsterdamsche Courant.** *De Amsterdamsche Courant* was een van de populairste kranten van de Republiek, die voort het eerst verscheen in 1670.

²⁵⁶ **marbre.** marmeren.

²⁵⁷ **naer advenant.** in overeenstemming met het vorige.

²⁵⁸ **In 't...soo kostelijck.** In 1650 bouwde de architect Pieter Post (1608-1669) in opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland een nieuwe vergaderzaal op het Binnenhof, een ruimte die tegenwoordig gebruikt wordt door de Eerste Kamer. De stijl van deze ruimte, die onder andere uitgebreide plafondschilderingen bevat, doet Ruysch denken aan de Goldener Saal van het oude stadhuis van Augsburg.

²⁵⁹ **secrete.** geheime.

²⁶⁰ **inventie.** vinding.

²⁶¹ **te pericliteeren.** in gevaar te brengen.

²⁶² **de dom kerck.** De Dom van Augsburg, opgericht in de elfde eeuw, is de hoofdkerk van de stad.

²⁶³ **pompwerck.** pomp.

²⁶⁴ **aen...communiceert.** met welke...in verbinding staan.

welck aen den ceurvorst van Beijeren²⁶⁵ tot een contributie gegeven wort voor de passagie²⁶⁶ van t' selve waeter, t' welck bij manquement van dit gelt door de voorscreve ceurvorst af gesneden kan werden. De stadt is seer stil, anders niet lelijck, met scoone huysen voorsien en versceyde fonteijnen met heerlijke metale beelden. Doch Neurenburch stondt ons noch beter aen. De helft is Rooms gesint en de helft Luyters, uyt welke twee de magistraet bestaet.

Vrijdach den 29^e junii. Weder voor t' reijsende, naemen wij onse maeltijt des middachs te Somershause²⁶⁷ en onse nacht rust te Hinsborch.²⁶⁸

Saterdach den 30^e junii. Des morgens weder voor 't gaende, arriveerden wij ten 9 ueren voor den middach tot Ulm. Wij passeerden desen dach met wandelen en dese stadt, daer niet veel te sien is, door te gaen. Wij hadden noch het vermaeck van een groote confluentie²⁶⁹ van menschen te sien, ter oorsaeke dat het de lesten dach van de mis was.²⁷⁰

²⁶⁵ **den ceurvorst van Beijeren.** Ferdinand Maria (1636-1679) was keurvorst van Beieren van 1651 tot zijn dood in 1679.

²⁶⁶ **passagie.** doorgang.

²⁶⁷ **Somershause.** Zusmarshausen.

²⁶⁸ **Kursborch.** Günzburg.

²⁶⁹ **confluentie.** samenloop, samenkomst.

²⁷⁰ **ter oorsaeke...mis was.** Mogelijk verwijst Ruysch naar het Hoogfeest van de Heilige Petrus en Paulus dat op 29 juni werd gevierd.